

СТЕНОГРАМА

слухань у Комітету з питань гуманітарної та інформаційної політики на тему: "Стан виконання законодавства про свободу совісті та діяльність релігійних організацій в частині захисту національної безпеки України і підготовка до імплементації Закону України "Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій""

23 вересня 2024 року

ПОТУРАЄВ М.Р. Добрий день!

Вибачте, я почну без відео... з об'єктивних причин затримався в дорозі. Я думаю, що ми почекаємо ще 3 хвилини. У нас 3 хвилини до початку. І почнемо.

І я пропоную, знову ж таки, вибачте, через свою цю проблему... я пропоную почати з виступів народних депутатів України. І я буду просити, щоб ви, колеги, погодились, щоб перший виступ був від Євгенії Михайлівни Кравчук, бо вона потім буде брати участь в Тернополі, в форумі важливому. Якщо ваша ласка, то ми би їй першій надали слово, Євгенії Михайлівни. А далі відповідно до того, хто готовий і хто має бажання.

І я пропоную, колеги, на початку, щоб ви ставили би запитання, на які ви хотіли би отримувати відповіді, можливо, від Державної служби з етнополітики та свободи совісті, можливо від інших запрошених на наші слухання. І далі перейдемо вже до обговорення і до виступів запрошених, і вони зможуть відповідно і давати відповіді якись на наші з вами запитання.

Хочу сказати від себе, не нав'язуючи жодним чином свою, звичайно, точку зору, що для мене головне, щоб ми зрозуміли з вами за підсумками сьогоднішніх наших слухань, безперечно, який стан речей в цій галузі, зробити для себе таке розуміння, що відбувається на нашому духовному фронті. І, звичайно, щоб ми зрозуміли і знали, що ми можемо як народні депутати зробити для підсилення інституційної спроможності Державної служби з етнополітики і свободи совісті, яким згідно до нашого з вами закону доведеться виконувати серйозну і важливу просвітницьку роботу.

_____. Добрий день, колеги! Національний інститут...
(Не чути)...

ПОТУРАЄВ М.Р. І звичайно, що вона має бути забезпечена і фінансово, і кадрово, і так далі. Я прошу шановних учасників слухань слідкувати за вашими мікрофонами, тому що я чую, що деякі мікрофони включені. І я просив би, коли ви не говорите, щоби мікрофонам були вимкнені.

Власне, 12 година. Євгеніє Михайлівно, ви вже є в Zoom? Поки немає Євгенії Михайлівни.

Давайте почекаємо ще декілька хвилин, щоб максимальна кількість колег приєдналася, зокрема і Євгенії Кравчук і тоді почнемо з її виступу. Якщо немає заперечень. Колеги, немає заперечень проти такого попереднього плану, який я вам запропонував? Скажіть голосом, бо я вас поки що не бачу, друзі.

В'ЯТРОВИЧ В.М. Нормально. Згоден. Готовий виступити десь після Євгенії. Або ще хтось хоче?

ПОТУРАЄВ М.Р. Дякую, Володимир Михайлович. Дякую. Обов'язково. Але я думаю, що ми всі як люди, які брали безпосередню участь в підготовці і прийнятті цього Закону "Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій", ясно, що всім нам є що сказати, і всі ми точно з вами готові робити все, щоб він максимально якісно був реалізований.

Так, я не хвилиночку відключу звук, із вашого дозволу.

Євгеніє Михайлівно, ви з'явилися вже? А секретаріат, можу я попросити, колеги, щоб хтось зв'язався зараз із Євгенією Михайлівною Кравчук і запитав, коли вона готова підключитися.

БАБЕНКО В.О. Так, зараз.

ПОТУРАЄВ М.Р. Будь ласка, Віталію.

(Загальна дискусія)

ПОТУРАЄВ М.Р. Вітаю, Миколо Леонідовичу! Як там Польща?

КНЯЖИЦЬКИЙ М.Л. Вітаю!

Та щойно приїхав. Якраз включусь та і піду на заходи.

ПОТУРАЄВ М.Р. Тоді, Володимире Михайловичу, якщо твоя ласка, тоді відпустимо перших: Кравчук і Княжицького, бо у Миколи Леонідовича там же купа роботи.

В'ЯТРОВИЧ В.М. Згоден, згоден.

ПОТУРАЄВ М.Р. А Володимир В'ятрович тоді після Миколи Леонідовича. Дякую за розуміння.

КОНСТАНКЕВИЧ І.М. Ще й я! Пане голово, і я теж.

ПОТУРАЄВ М.Р. Ну, Ірино Мирославівно, я знаю, що ви є. Ми з вами говорили, на щастя ще до того, як ми почали. Я переконаний, що ви є, я знаю.

Так, що там, пане Віталію, що там Євгенія Михайлівна, десь вона є?

БАБЕНКО В.О. Я їй написав і подзвонив. Вона вибула...

КРАВЧУК Є.М. Євгенія Михайлівна є. Дайте переналаштувати навушники. Я думаю, що я ж буду першою, ще же кворуму немає...

ПОТУРАЄВ М.Р. Ні, перша. Я ж вам, Євгеніє Михайлівно, обіцяв, що ви будете першою. Тому що...

(Загальна дискусія)

КРАВЧУК Є.М. Я думала, що я буду хоч не перша. Зараз.

В'ЯТРОВИЧ В.М. Вам тут місце тримають.

ПОТУРАЄВ М.Р. Да.

КРАВЧУК Є.М. Дякую. У нас тут просто паралельно регіональний форум на Тернопільщині.

В'ЯТРОВИЧ В.М. В Почаєві, ні?

КРАВЧУК Є.М. Але про Почаїв я вже трошки почала розмову.

Так, я готова, якщо що. Але може якийсь вступне слово, пане голово?

ПОТУРАЄВ М.Р. Володимир Михайлович, ти ж знаєш як історик, ти точно знаєш, у євреїв, коли вони були у вигнанні, у них же було традиційне побажання на Песах, якщо я не помиляюсь. Вони завжди...

В'ЯТРОВИЧ В.М. Наступного року в Єрусалимі.

ПОТУРАЄВ М.Р. Наступного року в Єрусалимі.

Так от, я думаю, що, може, наступного року в Почаєві слухання, а?

В'ЯТРОВИЧ В.М. Ух ти! Я за.

ПОТУРАЄВ М.Р. Так.

В'ЯТРОВИЧ В.М. Можна і швидше, насправді.

ПОТУРАЄВ М.Р. Да, хотілося б пошвидше конечно.

В'ЯТРОВИЧ В.М. 60 днів, там є така гарна норма в законі.

ПОТУРАЄВ М.Р. Є. Хороша норма. Точно. *(Сміх)*

Отже, колеги, розпочинаємо. Євгенія Михайлівна Кравчук, будь ласка, вам першій слово.

В'ЯТРОВИЧ В.М. Це був вступ, Євгеніє Михайлівно.

КРАВЧУК Є.М. Добре.

Дякую за таку, колеги, честь і що ви пішли назустріч.

По-перше, всіх вітаю з тим, що закон вступив в силу. Це насправді один із кроків довгої дороги, але точно дороги незворотної. І дуже символічно, що ми проводимо слухання саме в день, коли закон вступив в силу. І коли ми його обговорювали, то ми якраз і були націлені власне на результат. І я думаю, що ці слуханням мають допомогти цьому результату відбутися.

Тому я, безумовно, вітаю, щоб ми подали спільні правки, можливо, я думаю, що варто їх підписати усіма фракціями і групами, які брали активну участь у відстоюванні закону про спроможність ДЕСС, про фінансову спроможність ДЕСС. Я думаю, що Віктор Євгенович більше розкаже. Але, наскільки я пам'ятаю, то це кількість юристів можна порахувати на, мабуть, пальцях однієї руки, а очевидно, що ця спроможність у ДЕСС має бути.

Ще я хочу сказати, власне перебуваючи якраз на Тернопільщині, де ми всі знаємо, так, питання Почаївської лаври, це також важливо звернути увагу на взаємодію з ОВА, особливо там, де велика кількість може бути приписів і також велика кількість державного і комунального майна, яке є зараз у тимчасовому користуванні у Московського патріархату.

У контексті Почаївської лаври, то, звичайно, я от вже звернулась до нового очільника ОВА, що ми готові як комітет підтримати дії щодо повернення, так, до державної власності і в управління держави. Але водночас це має бути і співпраця із тією ж самою ПЦУ про спроможність і про, власне, направлення там священників в ті приходи, які там або виявляють бажання перейти з російської церкви в українську. І це насправді те питання, яке ставить там, наприклад, місцева влада.

І в зв'язку з цим було би добре почути якраз представників Міністерства культури та інформаційної політики про перебіг оцієї там перевірки, те, що робить ДІАЗ – Державний історико-архітектурний заповідник, на балансі якого і є споруди.

Є хороші результати по самому Кременцю, бо в Кременцю також є собор, який, власне, вже повернули у власність держави. Але питання набагато більш масштабне, тому, якщо можна, також від ДЕСС і від Мінкульту почути якусь дорожню карту по Почаївській лаврі. Це допомогло б організувати також підтримку на локальному рівні.

Ось це так коротко. Тому звичайно підтримую, власне, наші всі рекомендації по слуханням. І бюджетний процес, який попереду, точно потрібно збирати під нього коаліцію з різних фракцій і груп.

Дякую.

ПОТУРАЄВ М.Р. Дякую, Євгеніє Михайлівно.

Отже тепер, будь ласка, слово Миколі Леонідовичу Княжицькому.
Миколо Леонідовичу, будь ласка, слово твоє.

КНЯЖИЦЬКИЙ М.Л. Дякую. Дякую, пане голову.

Теж хотів би всіх привітати з датою вступу закону в силу і всіх, хто працював над цим законом, очевидно всіх народних депутатів членів нашого комітету через те, що ми, по суті, приймали цей закон таким не те, що консенсусом, а дійсно весь час одноголосно. І ми бачили ту велику суспільну підтримку, яку закон мав і на етапі його розробки, і на етапі після голосування – це було в суспільстві сприйнято абсолютно позитивно.

Хотів теж подякувати Державній службі з етнополітики і свободи совісті, бо оскільки, попри те, що у нас непросто йшла ця робота: в дебатах, часом в конфліктах, але і в співпраці – нам разом вдалося досягти того, що закон прийнято. І сподіваюся, що закон буде працювати.

Тепер питання звичайно полягає в тому, як саме він буде працювати? І це найголовніша історія. Бо очевидно, що перед Державною службою з етнополітики будуть стояти нові виклики, оскільки ці дослідження потрібно буде проводити, які стосуються афілійованості, потрібно буде проводити за новою методикою, яка вказана в законі, потрібно буде проводити численні експертизи. І кадрів, як ми знаємо, недостатньо в ДЕСС. І ми підніmemo це питання про збільшення інституційної спроможності Державної служби з етнополітики і свободи совісті в тому числі і на бюджетному рівні.

На жаль, поки що це не дуже чується, але наша відповідальність, ми лише зайшли в слухання бюджету, якраз і полягає в тому, що, зважаючи на ті величезні завдання, які стоять перед службою, це обов'язково потрібно буде врахувати. І точно так само в тій роботі, яка стоїть перед ДЕСС, бо це великий виклик і її складно зробити. І тут, мені здається, потрібно об'єднувати фактично всіх: і громадянське суспільство, і засоби масової інформації для того, щоб спільно оцю роботу з досліджень і з експертиз, яка вже має початися, рухати і просувати.

А оскільки ми теж собі уявляємо, під яким тиском, а ми пам'ятаємо, під яким тиском був кожен із нас і кожен, хто хотів голосувати в залі за законопроект, який став законом, зараз, я думаю, що не менший тиск буде здійснюватися і на ДЕСС, і на її службовців. Причому цей тиск буде з двох боків, бо з одного боку очевидно ті, хто будуть робити все, щоб не вдалося довести очевидне, бо як мені здається те, що значна частина УПЦ МП є пов'язане з РПЦ, є очевидним, не кажу всі там парафії, але значна... (*Не чути*)... частина. І з одного боку тих, хто пов'язаний, а з другого боку від громадянського суспільства, яке буде вимагати виконання закону.

І тут ми маємо всі об'єднатися і діяти спільно, допомагаючи одне одному, знаходячи ефективні, розумні і швидкі шляхи для того, щоб цю ситуацію виправити. Тим більше зважаючи на те, що триває війна і під час війни ми і зараз бачимо, як затримуються ієрархи УПЦ в Україні, настоятелі монастирів. Буквально цими днями Служба безпеки України продовжує свою роботу і ця робота, і те, що її треба робити, ще раз доводить ці факти афілійованості, які ми бачимо, але які потрібно буде доводити, як я вже говорив, за новим складним механізмом. І тут буде потрібна підтримка всього громадянського суспільства.

Ми очевидно зі свого боку будемо робити все, щоб з одного боку допомагати в цій роботі, а з іншого і для того, щоб ця робота не була зупинена, щоб вона була проведена якісно і вчасно. Тому що суспільство

точно так само, як з органів виконавчої влади, буде питати і з нас, хто голосував за цей проект.

Очевидно ми знаємо, що в Православній Церкві України є досить багато проблем, пов'язаних із тим, про що пані Євгенія говорила, там із кількістю священників, з довірою чи недовірою до тих чи інших священників. Але, як ви знаєте, ми в законопроекті вказали, що для нас головне – розірвати стосунки, тобто парафії можуть бути незалежними.

Тут я бачу є і представництво Української греко-католицької церкви. Може хтось із них захоче перейти в Українську греко-католицьку церкву. Але більшість все ж таки так чи інакше, як мені здається, мала би доєднатися до ПЦУ, до Православної Церкви України.

Бачили, що Президент зустрічався з високоповажними представниками Константинополя, говорив про Патріархат для Православної Церкви України. Я вважаю, що ми маємо говорити насправді, коли це не тема сьогоднішньої розмови, але ми так само про Патріархат для Української греко-католицької церкви повинні говорити. Це все не лише церковні теми. Це теми політичні, це теми нашої політичної незалежності. І саме через те виконання цього закону є досить важливим.

Цей законопроект буде виконувати, як ми знаємо, не лише ДЕСС, там є стаття, яка була ініційована Службою безпеки України. І Служба безпеки вже працює. Там є частина, яка має допомагати місцевим адміністраціям, органам місцевого самоврядування в спрощенні переходів. І в усіх цих напрямках всі, хто буде брати в цьому роботу, можуть покладатися на нашу підтримку, бо наша спільна відповідальність зробити все, щоб закон запрацював ефективно і максимально швидко.

Дякую.

ПОТУРАЄВ М.Р. Дякую, Микола Леонідович.

І слово надаю Володимирі Михайловичу В'ятровичу. Будь ласка, Володимир Михайлович, слово твоє.

В'ЯТРОВИЧ В.М. Долучаюся до вітань з приводу того, що сьогодні вступає в дію цей закон. Прикро, знаєте, що ми це робимо 23 вересня 2024 року. Тобто у нас таке провалля між проголошенням політичної незалежності і незалежності церковної в 30 років. Довго ми йшли до цього питання, але напевно краще пізно, ніж ніколи.

Але це тільки означає, що зараз, зважаючи на те, скільки ми втратили часу перед тим, і мова не тільки про нас особисто, а взагалі про політиків України, то це означає, що нам треба зараз максимально ефективно і максимально зосередити свої зусилля на тому, аби всі норми, передбачені цим законом, були реалізовані. Тому що ми були з вами свідками того скепсису в суспільстві, що закон не ухвалять, і нам треба було долати цей скепсис, не тільки якийсь нерозуміння в парламенті чи небажання в парламенті ухвалювати цей закон, але й саму думку суспільства, що це неможливо, цього ніколи не станеться, тому що у нас неправильні політики. Ми це подолали.

Наступним скепсисом, який нам треба зараз подолати, полягає в тому, що дуже багато українців, на жаль, впевнені, що окей, закон ухвалили, але він не буде реалізований. Тому нам потрібно сьогодні, ось з першого дня, коли вступає в дію цей закон, показати, що ми дуже серйозно налаштовані до того, що закон буде реалізований, і ми дуже серйозно налаштовані до кожного положення цього закону. І очевидно, що, крім всього іншого, нам треба створювати умови, щоб і громадськість бачила про те, як реалізовується закон, щоб ми могли долучати громадськість і медіа до контролю над реалізацією цього закону.

Адже, будемо відверті, цей скепсис щодо того, що закон може не виконуватись, ну він же не безпідставний у нас. Дуже багато важливих

законів, які, попри ухвалення, досі стоять на паузі або реалізуються частково, або спотворено реалізуються. Навіть в церковній сфері, я нагадаю про важливий закон, який було ухвалено ще 6 років тому, це зміни до Закону про свободу совісті, в якому було внесено норму, яка передбачала всім підлеглим російському центру релігійним організаціям відображати це в своїй назві, а не називати себе українською церквою. Дуже довго йшли ми до того, щоб втілювати цей закон. Довелося підтверджувати виконання цього закону в судах, аж до Конституційного Суду, де норма закону була визнана правомірною.

Але, тим не менше, от ми сьогодні дивимося на ті матеріали, які нам надіслала Державна служба з етнополітики та свободи совісті, які засвідчуються, що жодна із понад 10 тисяч зареєстрованих структур так званої "Української православної церкви України" не виконала норму цього закону. Тобто це від Київської митрополії і тих тисяч громад і, попри те, що не виконали норму чинного в Україні закону, продовжують існувати, брутально порушуючи норму чинного закону, і, на жаль, жодної якоїсь відповідальності, жодної якоїсь, продовжують існувати як зареєстровані структури в Україні.

Одне з ключових завдань сьогоднішніх наших слухань – це, очевидно, продемонструвати і проговорити, що ми можемо зробити для того, щоб тримати в фокусі і парламенту і суспільства і влади загалом безумовне виконання цього закону. Закон, на мою думку, попри те, що він дуже довго народжувався, але він дає в руки державної влади всі потрібні і необхідні інструменти для того, щоб поставити крапку в існуванні Російської православної церкви в Україні і афілійованих з нею структур. Але важливо, очевидно, щоб всі норми закону виконувалися безапеляційно, в належний строк і в повному обсязі, тому що ми з вами прекрасно розуміємо, що це питання національної безпеки.

Тому очевидно, що я би хотів сьогодні почути від Державної служби з етнополітики та свободи совісті інформацію про стан підготовки нормативних актів, постанов уряду, які мають стати інструментом реалізації цього закону. В якому стані вони зараз? Чи вони будуть готові в передбачений законом період? І якщо раптом якісь саме на зараз є проблеми з підготовкою цих підзаконних актів, то, будь ласка, так само сьогодні скористайтеся цим моментом, цією можливістю і проінформуйте нас для того, щоб в належний згідно закону період ми виходили все-таки з повним пакетом цих нормативних актів, які потрібні для того, щоб закон втілювався повністю в повній мірі.

Важливо абсолютно чітко і буквально розуміти норми закону, зокрема про те, що зміна підлеглості – це саме зміна підлеглості, як це написано в законі, а не якийсь фальшивий відхід в нікуди лише для того, щоб уникнути судової заборони чи усунення від паразитування на державному і комунальному майні.

Одна з найважливіших, як на мене, норм закону, за якою ми з вами очевидно будемо дуже уважно спостерігати, і з неї ми сьогодні почали нашу розмову на прикладі Почаївської лаври, це очевидно те, що афілійовані з РПЦ релігійні організації не мають право використовувати державне і комунальне майно. На жаль, ми з вами розуміємо, що якраз тому, що Російська православна церква в Україні мала потужну політичну підтримку всі ці 30 років незалежності України, і дозволило їй використовувати державне і комунальне майно, а це в свою чергу і дозволило їй створити свої структури і пропрацювати проти України. Тому це абсолютно було неправильно, але, на жаль, було фактом, що держава віддала в користування саме Російській православній церкві, а не Українській церкві важливі культові споруди. І, на жаль, те саме відбувалося на місцевому рівні.

І ось нарешті ми добилися того, український парламент спромігся ухвалити закон, який передбачає припинення цього паразитування

Московської церкви на власності українського народу і українських святинях. І тому дуже важливо, щоб і ДЕСС і місцеві адміністрації, органи місцевого самоврядування і правоохоронні органи чітко забезпечували реалізацію виконання цієї норми закону. Максимум через 60 днів після встановлення афілійованості релігійної організації з РПЦ жодного державного і комунального майна, і перш за все храмів, які тій організації не належать, не повинні бути в її використанні. Тому я оптиміст щодо того, що наступне засідання могли би справді провести вже в Почаївській лаврі, яка, я сподіваюся, повернеться все-таки в використання саме українського народу.

На всіх рівнях: від Київської митрополії до кожної з цих 10 тисяч громад – релігійні організації, пов'язані зараз із РПЦ, повинні бачити дуже чітку альтернативу: або вони змінюють свою підлеглисть, звільняються від впливу "руського міра" і користуються наданими державою і територіальними громадами храмами або ці храми будуть надані тим релігійним організаціям, які дотримуються закону і не служать державі-агресору.

Звичайно ми розуміємо, що в реалізації цього закону дуже багато навантаження іде на Державну службу з етнополітики та свободи совісті. Звичайно, відповідно наше завдання як народних депутатів, як законодавчої гілки влади це максимально забезпечити і суцільну спроможність Державної служби з етнополітики та свободи совісті. Тому я впевнений, що, так, служба має чітко визначити, скільки і які додаткові штатні посади потрібні їй, скільки бюджетних додаткових коштів потрібно для реалізації цього закону. А керівництво держави й уряду без зволікань мають ці потреби забезпечити, зокрема і це маємо зробити ми як депутати, зокрема зараз, в час, коли формується бюджет держави на 2025 рік.

Тому це ще одне питання, відповідно яке я би хотів почути від представників ДЕСС: які саме ще додаткові кадрові і фінансові ресурси потрібні їм для того, щоб забезпечити безумовну реалізацію цього закону?

Тому я, на завершення, впевнений, що у нас є всі можливості реалізувати цей закон, і це навіть не можливості, це, напевно, наша абсолютна необхідність, яка зумовлена питаннями національної безпеки.

Ті представники органів виконавчої влади, які будуть відповідальні за реалізацію цього закону, впевнений, можуть покладатися на нашу підтримку, комітету. Тому що справді для нашого комітету цей закон був вкрай важливий і він став прикладом якогось дуже ефективного консенсусу представників різних політичних сил довкола питання, яке становить національну безпеку.

Дякую за увагу.

ПОТУРАЄВ М.Р. Дякую, Володимир Михайлович.

Слово передаю Ірині Мирославівні Констанкевич. Будь ласка, пані Ірино, слово ваше.

КОНСТАНКЕВИЧ І.М. Доброго дня, шановні колеги! Вітаю усіх!

Не буду повторювати про те, що для нас важливо сьогодні, як буде в практичній площині реалізовуватися і втілюватися норми цього законопроекту. Я думаю, що уже певну роботу підготовчу ДЕСС провело і вони усвідомлюють масштаби тієї роботи, яку потрібно незабаром буде зробити. Тому для всіх очевидно, що підтримка ДЕСС на державному рівні і виділення додаткового фінансування з бюджету для нас це все є річ очевидна і потрібно докласти максимум зусиль.

Але паралельно з цим я би хотіла сказати, що нам треба також посилити й інституційну спроможність на регіональному рівні. Я маю на увазі ті кадри і спромоги, які є в обласних військових адміністраціях, і, як показує мій досвід, таких можливостей на обласному рівні є недостатньо. Ми знаємо, що це практично в кожній області одна-дві людини, які здійснюють певну роботу в цьому напрямку. Тобто наразі ми усвідомлюємо реальні

масштаби практичної реалізації норм цього закону. І ми розуміємо, для того щоб це все відбувалося так, як прописано чітко в законі, потрібно значно збільшити і спроможність обласного рівня.

Тому я пропоную до ухвали додати ще й пункт про те, щоб на рівні обласних військових цивільних адміністрацій створити профільні відділи, які би відповідали за цей напрямок роботи. Напевно, назву треба буде подумати: щодо державно-церковної роботи чи як там запропонує ДЕСС. Але однозначно, що це мають бути певні сектори чи відділи. Далі. Збільшити кількість працівників. Я думаю, що це можливо з огляду на те, що ми всі знаємо кількість штатних одиниць у військових адміністраціях обласного рівня. І думаю, від 3-х до 5-и осіб в залежності від того, скільки є релігійних організацій, можна буде власне створювати.

Далі. Друга теза, на якій я хотіла зупинитися, про те, що власне таких слухань, які би спрямовані на обговорення практики реалізації цього закону, повинні бути впродовж цих дев'яти місяців, напевно не одне, не лише сьогоднішнє. Я би пропонувала, щоб, в залежності від ситуації і проблематики, їх було кілька. З огляду на те, що ситуація постійно змінюється і ми усі свідомі того, що нам потрібно оперативно й ефективно реагувати на ці потреби. Тому пропоную, щоб це була серія таких обговорень от в такому форматі, я не скажу, що він вузький, але очевидно це все практики і всі зацікавлені у тому, щоб закон втілювався відповідно до того, як він постав і як він виписаний.

Третя теза про те, що для того, щоб бути об'єктивним і розуміти усю проблематику, нам потрібно, звичайно, досліджувати і моніторити той ландшафт релігійний, який змінюється повсякчас. І для цього я би хотіла почути від ДЕСС: чи планується відповідний аналіз, дослідження, моніторинг і чи будемо ми розуміти, які зміни й які тенденції з'являються упродовж цих дев'яти місяців? І можливо є прогностичні якісь міркування щодо подальшого періоду.

І четверта теза, яку я би хотіла озвучити, що комунікуючи в багатьох громадах на територіальному рівні я стикаюсь з таким явищем, що голови громад і пересічні громадяни, особливо ті, які живуть не в столиці, а десь подалі від центру, на жаль, мають недостатньо інформації про те, що насправді відбувається і як буде, власне, перебіг ситуації. Тому я би пропонувала або, можливо, це питання до пана Єленського: чи буде посилена інформаційно-просвітницька робота, чи ми отримаємо більше інформації, які можна було б поширити через громади, щоб власне закон працював відповідно до тих норм, які закладені, а не у спотвореному вигляді.

А так нас усіх вітаю! І найголовніше, що ми відповідно до імплементації цього закону будемо працювати усі спільно і що ми є колом однодумців, які зацікавлені в тому, щоб він реалізовувався успішно і з користю для національної безпеки.

Дякую за увагу.

ПОТУРАЄВ М.Р. Дякую дуже, Ірино Мирославівно.

Я знаю, що є ще колеги з комітету. Володимир Михайлович, бачу, що...

В'ЯТРОВИЧ В.М. Якщо можна, то я додам?

ПОТУРАЄВ М.Р. ...бачу руку. Да, будь ласка, Володимир В'ятрович, репліка, будь ласка.

В'ЯТРОВИЧ В.М. Пані Ірина закінчила на дуже важливому насправді аспекті – на інформаційній роботі. Я хочу сказати, що сьогодні на сайті Texty.org.ua опубліковано дуже хорошу статтю Тараса Шамайди, який був причетний до розробки законопроекту, як буде втілюватися цей закон в життя. Дуже рекомендую поширювати і, можливо, ДЕСС так само, щоб для

вашої інформаційної роботи. Там, в принципі, все доступно і чітко прописано ключові положення цього закону.

Тарасе, може скинь, будь ласка, в чат загальний, щоб люди бачили, про що йдеться.

ШАМАЙДА Т.А. Да, зараз кидаю вже.

ПОТУРАЄВ М.Р. Да, дякую, пане Тарасе. Я думаю, що багатьом буде цікаво подивитися.

Знаю, що з нами наша колега Єлізавета Богуцька. Але я не бачу, чи вона піднімала руки, чи вона хоче зараз виступити.

То я тоді поки що хотів би надати слово для доповіді і для відповідей на запитання Віктору Євгеновичу Єленському. Він з нами.

Вітаю, Віктор Євгенович! Раді вас всі бачити.

Хочу перед тим, як ви почнете, звернути увагу на те, що у нас є 2 тижні, у нас є 2 тижні. Фактично від сьогодні пішов уже відлік, з понеділка, коли ми можемо подати поправки до проекту державного бюджету на 2025 рік. Тому ми будемо дуже, Віктор Євгенович, вдячні, якщо ми від вас отримаємо пропозиції щодо поправок стосовно фінансування очолюваної вами служби. Щоб ми не втратили цю можливість, щоб ми заздалегідь з вами їх всі обговорили, пропрацювали і відповідно зареєстрували і наполягали би далі на тому, щоб вони були прийняті.

Отже, колеги, слово надаю Віктору Євгеновичу Єленському. Ще раз вітаємо, Віктор Євгенович! Слово ваше.

ЄЛЕНСЬКИЙ В.Є. Вітаю вас, шановні народні депутати і шановні запрошені!

Я теж вам щиро дякую за співпрацю, щиро дякую за ті дуже великі зусилля, які були докладені для того, щоб законопроект став законом.

Я хочу нагадати, що з 1 грудня позаминулого року Державна служба з етнополітики та свободи совісті отримала новий статус. Вона формує та реалізує політику в сфері свободи совісті, національних меншин і корінних народів. Ви пам'ятаєте, що 1 грудня 2022 року указом Президента було введено в дію рішення РНБО, яким ДЕСС приписувалося в короткий термін розробити проект закону, який би унеможливив діяльність структур країни-агресора на території України; перевірити підстави знаходження релігійної громади на території Києво-Печерської лаври; розглянути питання про персональні санкції. І це рішення в принципі заклало таку нову формулу в сфері національної безпеки у тій галузі, де діють релігійні організації.

Між тим і я повертаюся до тем, які були обзначені в запрошенні для моєї участі в слуханнях. Попереднє скликання Верховної Ради ухвалило два важливих закони, які мають безпосереднє відношення до сфери національної безпеки у частині дій релігійних організацій. Це закон від 20 грудня 2018 року, який попросту називають законом про перейменування, і закон від 17 січня 2019 року, який знову ж таки по-простому називають законом про переходи.

Закон про перейменування, про який досить докладно говорив народний депутат В'ятрович, він, що називається, не справдив очікування політичної страти і широкої громадськості. Але цей закон, і я хочу відразу сказати, він не передбачав припинення діяльності релігійних організацій на підставі того, що вони відмовилися виконувати припис закону про перейменування. Йшлося тільки про втрату чинності статуту в частині її назви. І Конституційний Суд, який 27 грудня 2022 року звернувся до цього закону і визнав його конституційним, це підкреслив. Він підкреслив, по суті, те, що закон не передбачає припинення діяльності релігійної організації, якщо вона відмовилася від перейменування.

Але Державна служба з етнополітики та свободи совісті сформувала власну позицію, яка знаходиться в річищі, звичайно, права, але вона не

передбачає жодних реєстраційних дій по відношенню до релігійних організацій, які відмовилися виконувати припис Закону 2662... звичайно, це природно, відмовляє в будь-якому розгляді будь-яких запитів про зміну керівництва релігійних організацій, які відмовилися виконувати цей припис. Навіть не йдеться про те, що можуть бути виготовлені мандати на здійснення капеланської діяльності.

Також ДЕСС звернувся до Національної компанії(?) з телебачення і радіомовлення, де роз'яснив свою позицію про неможливість реєстрації і перереєстрації статутів медіа, які подаються релігійними організаціями, що не виконали припис цього закон.

Закон, який був ухвалений 17-го, ми також зверталися до Мін'юсту з проханням і закликом позначити більш принципову позицію в цьому питанні. Що стосується закону, який був ухвалений 17 січня 2019 року, то його, так сказати, доля була набагато більш щасливою, він заснував достатньо дієві механізми зміни підлеглості релігійними організаціями. І за цей час цією можливістю скористалися 1 800 релігійних громад, тобто, якщо так для порівняння, це Православна церква Чеських земель і Словаччини, Польська православна церква, Кіпрська православна церква, Албанська православна церква разом взяті.

Що ще більш важливо, ДЕСС і його підрозділам в областях вдалося захистити ці переходи в судах, що було дуже непросто, враховуючи серйозну фінансову підтримку цих позовів проти переходів, враховуючи залякування, які здійснювалися на голів зборів і секретарів зборів. Деякі наші співробітники пройшли десятки судів. А начальник Управління з питань релігії і етнополітики Вінницької обласної військової адміністрації був присутнім або його представники були присутні в 150-и судах з питань переходів і йому вдалось захистити право релігійних організацій на переходи і на зміну своєї підлеглості.

Наступне і дуже важливе, як мені здається. Ті дії, які здійснювала законодавча і виконавча влади впродовж всього періоду російської агресії, як з 2014-го по 2022 рік, так і з 2022 року, з початку повномасштабної агресії, вона мала своїм результатом забезпечення свободи совісті всім... на території України. Тому що наша Конституція передбачає свободу совісті не тільки для громадян України, а і для всіх. І водночас засадничі параметри національної безпеки в сфері діяльності релігійних організацій.

То, на що сподівалися наші вороги: підштовхнути релігійні організації на масовий зрив мобілізації, на заворушення і на інші акції – нічого цього не вдалося. З іншого боку навіть в умовах війни українська держава забезпечує свободу совісті. 11 квітня 2023 року члени Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій підтвердили, що навіть під час війни українська держава забезпечує це право – найдавніше з міжнародно визнаних прав. 16 серпня цього року під час зустрічі з Президентом вони перепідтвердили цю свою заяву.

Соціологічні дослідження свідчать, що більшість опитаних вважають, що в Україні існує справжня свобода совісті. Більше того, цікавими є останні дослідження центру Разумкова, згідно з якими опитані, майже 60 відсотків, кажуть, що відносини між релігійними організаціями в їхньому населеному пункті є спокійними. Лише 3,9 говорять, що вони є конфліктними, і 7 – напруженими.

Також міжнародні Індекси релігійної свободи навіть, знову ж таки, під час війни, які були здійснені, а я покликаюся на найбільш авторитетний з них Pew Research Center(?), говорять, що навіть під час війни індекс релігійної свободи в Україні, а його, звичайно, не порівнюю з Росією, там із Білоруссю чи азійськими країнами, а він є кращим, ніж у багатьох західноєвропейських країнах, таких як, наприклад, Австрія, Данія, Румунія, Греція і так далі.

Тепер дозвольте мені перейти безпосередньо до питань імплементації закону, до якого ви доклали стільки зусиль, і на вхід імплементації якого

дивиться і Україна, і дивиться, без перебільшення, принаймні частина світу. І я про це можу говорити з повною відповідальністю.

Можна говорити про кілька напрямків цієї імплементації. Перша – це, звичайно, розробка нормативно-правової бази. Нам належить розробити згідно з планом, який вже існує і на якому є резолюція Прем'єр-міністра України, нам належить розробити низку нормативно-правових актів. Найбільш значущими з них є порядок здійснення дослідження, так, про який згадував Микола Леонідович, ну не про порядок, а про дослідження. Друге, це порядок передачі культових будівель, які знаходяться в державній або комунальній власності. Тут ми вважаємо, що головним. Звичайно, ми докладемо до цього всіх зусиль, але ми не є розпорядниками цієї власності. І тому хотіли би, щоб головним розробником тут був Фонд держмайна.

Третє – це, звичайно, нормативно-правовий акт, який, якщо попростому казати, який... юридичну термінологію заборону поширювати ідеологію "руського міра", так, і який може бути підставою, тобто поширення цієї ідеології може бути підставою для припинення діяльності релігійної організації. Це один із таких найбільш серйозних викликів, тому що ідеологія "руського міра" немає таких ґрунтовних і базових документів, як, наприклад, Маніфест комуністичної партії чи там "Mein Kampf" Гітлера. І над цим ми працюємо з особливим, так би мовити, напруженням.

Далі це, звичайно, порядок винесення приписів для релігійних організацій, які афілійовані, афілійованість яких із забороненою релігійною організацією встановлена і які у визначений термін повинні цю афіліацію розірвати згідно з нашим приписом. Наказ про форму такого припису 20 вересня ми надіслали вже на погодження Уповноваженому з прав людини.

І ще один нормативно-правовий акт – це, звичайно, порядок надання дозволу на зв'язки з забороненою релігійною організацією, який нам теж належить опрацювати. І нормативно-правові акти, які стосуються власне Державної служби з етнополітики та свободи совісті, а саме внесення змін до

її положення, а саме в тому, що стосується її територіальних підрозділів – це також, як ви розумієте, значна ділянка роботи.

Ще один напрям, про який сьогодні дуже багато, і я дуже за це вдячний, говорили, це підвищення інституційної спроможності ДЕСС. Кабінет Міністрів пішов назустріч нашому запиту і теж цей запит був підтриманий Комітетом з питань гуманітарної та інформаційної політики, пішов назустріч цьому запиту і збільшив граничну чисельність працівників ДЕСС на 23 одиниці. Поки що нам порекомендували шукати ці одиниці в інших центральних органах виконавчої влади. Ви розумієте, що ніхто, ніякий керівник центрального органу виконавчої влади "в добром уме и здравой памяти" не віддасть ці 23 одиниці. Але нам також уже пообіцяли, що знайдуть в територіальних підрозділах, в різних міністерствах і відомствах знайдуть ці 23 одиниці.

Звичайно, також підвищення інституційної спроможності має на меті фінансову підтримку, бо ці 23 одиниці повинні бути належним чином фінансовані або фінансовані взагалі. Ці 23 одиниці включають в себе спеціальний відділ з контролю за дотриманням законодавства про свободу совісті, а також відділ з питань євроінтеграції. Що абсолютно необхідно за умов, коли Державна служба з етнополітики та свободи совісті, наприклад, минулого тижня в Брюсселі захищала позиції України по чотирьох напрямках і лише один з них свобода совісті. Тому ми сподіваємося на те, що наші запити, за вашою підтримкою, будуть почуті і задоволені.

І, нарешті, ще один напрям, про який всі ми, якби, його тримаємо в голові, але сьогодні про це не йшлося. Ідеться про роз'яснення положень нашого закону і про його адвокатування серед наших партнерів. Ви знаєте, що цей закон сприймається часом складно, в тому числі і серед друзів України, в першу чергу це в Сполучених Штатах Америки, у яких стовпом їх ідентичності є релігійна свобода. І тому ми докладаємо дуже суттєвих зусиль для того, щоб пояснити, що це не про звуження релігійної свободи. Такі ж

саме роз'яснення необхідні для європейських партнерів, такі ж саме роз'яснення необхідні і для помісних православних церков. І це я би хотів звернути вашу увагу, що це дуже важливий такий сектор праці з імплементації цього закону.

І останнє, яке не прозвучало, це те, що, на жаль, ми отримуємо деякі такі сигнали, які свідчать про те, що громадськість сприймає цей, ну не громадськість, а деякі представники деяких, сказати б, секторів громадськості сприймають цей закон як можливість якихось розправ чи свавілля по відношенню до релігійних громад, які ще знаходяться в складі УПЦ МП.

То ми повинні також, роз'яснюючи суть закону, роз'яснюючи, про що він і про що він не є, пояснювати, що ми не Лівійська Джамахірія і повинні діяти виключно в рамках закону.

Доповідь я свою закінчив. Дякую за увагу.

ПОТУРАЄВ М.Р. Дякую, Віктор Євгенович, за дуже змістовну і ґрунтовну доповідь. Я думаю, що всі колеги з увагою і цікавістю послушали. І можливо будуть потім ще запитання.

Зараз у нас за планом має бути виступ представника Міністерства культури і стратегічних комунікацій. Я так розумію, що це має бути пані Олена Земляна. Так? Пані Олена, ми раді вас вітати на наших слуханнях! Отже слово передаю вам.

ЗЕМЛЯНА О. Вітаю!

Дякую за запрошення. Дякую за цю можливість долучитися до цієї важливої дати – набрання чинності закону, який так довго очікували і ми, і громадськість, і прості люди, українці, які розуміють важливість саме прийняття цього закону і розуміють, яким чином він у подальшому має

нормалізувати і гармонізувати законодавство. І, по суті, одне загальне правило для діяльності релігійних організацій в Україні.

У свою чергу міністерство долучалося також до розробки законопроекту. Це були практичні такі аспекти, які стосувалися саме діяльності міністерства, зокрема в частині використання майна. Нас цікавила саме ця частина, яка стосується повноважень міністерства, оскільки майно, яке є у сфері управління міністерства, часто використовується релігійними організаціями. І відповідно ми мали велику роботу протягом останнього часу, навіть до набрання чинності закону, саме з питань по суті унормування діяльності релігійних організацій щодо використання майна, яке їм було передано ще завчасно.

Про що саме я би хотіла сказати? Це саме те, що після 20-го року були невідповідності між Законом про свободу совісті і Законом про оренду державного майна. І до 20-го року завершувались дії договори, вже які були раніше укладені з релігійними організаціями, і про їх подальше продовження було неможливо***.

Відповідно десь релігійні організації, я погоджуюся, і зверталися до нас... зобов'язати з ними укласти під ті договори. Або десь ми ініціювали, оскільки вже договори були припинені, повернення майна. І там теж, я погоджуюся... релігійні організації відповідно або ми зверталися нашою установою або до нас зверталися. І за цей час ми маємо певну кількість уже успішних по суті кейсів, які до набрання чинності цього закону можна вже теж використовувати як приклад для подальшого розуміння, як буде працювати цей закон.

Також ми вже готові виконувати новий закон. Ми підготувалися відповідно і підготували відповідне доручення для своїх закладів провести аудит використання майна, де використовується майно релігійними організаціями. Зроблено це для того, щоби після набрання чинності законом, а це вже сталося сьогодні, можна було застосовувати норми закону щодо

повернення такого майна відповідно до цього вже діючого закону. Наші установи вже працюють, відповіді вже надходять. По суті відповіді по тим установам ми і так мали розуміння, що є використання майна релігійними організаціями.

І тут я теж, мені імponує виступ Віктора Євгеновича щодо роз'яснень саме застосування законодавства, щоб це ніяким чином не сприймалося як гоніння на певні релігійні організації. А ми кажемо про те, що всі, умовно, релігійні організації юридичні особи мають коректно і правильно використовувати державне майно, яке є, наприклад, у нашій сфері управління. Тому якщо релігійна організація, і так ставалося у більшості випадків щодо нас, використовує майно з порушенням законодавства про охорону культурної спадщини, в незалежності, яка це є релігійна організація, всі мають розуміти наслідки такого некоректного використання.

І в більшості випадків щодо повернення майна, яке відбувалося... часом за ініціативи міністерства або наших закладів, зокрема було сконцентровано само на порушеннях пам'яткоохоронного законодавства. Це стосується і приміщень лаври Чернігова, Кремінця, Почаєва і інших наших установ, які по суті реагували на таке порушення і відповідно припиняли відповідні угоди.

Це якщо коротко щодо того, чим ми по суті займалися і як ми готові вже далі працювати. Звичайно, ми чекаємо відповідні нормативно-правові акти, це і про те, що сказав Віктор Євгеновичі, порядок передачі культових споруд. Для чого він нам потрібен? Він нам потрібен для того, щоб коли ми вже унормуємо по суті всі відносини з релігійними організаціями і будемо розуміти, що там у нас договори припинені десь через суд, десь відповідно до нового закону, постане питання в правовому полі передавати далі ці культові споруди для використання релігійними організаціями. І тут ми би хотіли вже користуватися новим законом і передавати в межах чинного законодавства, ми на цей закон і на цей порядок дуже чекали. І відповідно дуже дякуємо

всім, хто доклав до цього свої зусилля. І ми зможемо його вже тепер використовувати на практиці.

Дякую. У мене все.

ПОТУРАЄВ М.Р. Дякую дуже, пані Олено.

Отже, колеги, я хочу звернутися до учасників, можливо у когось є запитання, крім як у народних депутатів України? Тому що це хороша нагода і для представників обласних військових адміністрацій і органів місцевого самоврядування отримати відповіді, можливо, на ті питання, з якими ви стикаєтесь у вашій повсякденній роботі, знаючи, що от вже почалася імплементація практична, практичний вступ в дію цього Закону про релігійні організації. Просив би, якщо такі запитання будуть, просив би піднімати руки, тому що багато учасників у нас зараз на зв'язку. І, звичайно, я дивлюсь по екрану, але можливо когось одразу не побачу.

Поки що перше питання і перша рука була від Володимира В'ятровича. Володимир Михайлович, будь ласка, тобі слово.

В'ЯТРОВИЧ В.М. У мене якраз до пані представниці Міністерства культури і стратегічних комунікацій.

Справа в тому, що одним з найслабших місць дотепер, до моменту ухвалення закону, у нас якраз і були стратегічні комунікації навколо цього закону поза межами України. На жаль, у нас не було якоїсь нормальної стратегії інформування світу, в тому числі і в Сполучених Штатах Америки, що передбачає цей закон, що в ньому є і чого в нього немає. І це значною мірою спричинило непотрібні зайві дискусії і додаткові проблеми, які потребували наших додаткових зусиль в процесі ухвалення закону.

Боюся, що зараз після того, коли закон вступить в дію, бажання скомпрометувати цей закон, бажання представити його, власне, знову-таки як якийсь інструмент гоніння на віруючих, буде ще більшим. Тому у мене

велике прохання власне до вас, зважаючи на те, що ви тепер Міністерство культури і стратегічних комунікацій, все-таки підготувати якусь інформаційну кампанію, якісь ключові плани інформаційної кампанії щодо того, яким чином ми будемо розповідати про реалізацію цього закону поза межами України, в тому числі і нашим ключовим союзникам на Заході. Щоб ми не рухалися навмання, щоб ми все-таки мали якусь системну роботу. І я би дуже хотів, щоб із вашого боку, з боку міністерства, все-таки було підготовлено якусь таку концепцію, якусь таку кампанію.

На нас, знову-таки, як людей, які можуть бути речниками-пояснювачами тих чи інших аспектів, як народних депутатів звичайно можете розраховувати. Але нам потрібна якась організаційна рамка, нам потрібен якийсь план того, як і коли, і з ким ми комунікуємо, з ким ми говоримо, де відбуваються якісь інтерв'ю, де, можливо, якісь конференції, на яких важливо, щоб брали участь ті люди, які здатні пояснити, що є в цьому законі, а чого в ньому немає.

Дякую.

ЗЕМЛЯНА О. Пане Володимире, дуже дякую.

ПОТУРАЄВ М.Р. Дякую Володимир Михайлович.

Пані Олено, будь ласка, відповідь.

ЗЕМЛЯНА О. Ми, власне, теж працюємо в цьому напрямку. Віктор Євгенович озвучив про те, що... *(не чути)*... застосування закону.

І я думаю, що ми будемо працювати разом в цьому напрямку, використовуючи ці роз'яснення, і ми будемо вже... відповідну інформаційну кампанію, в тому числі і за вашою участю і допомогою. Це слушне зауваження, ми теж собі взяли це як один із напрямків роботи щодо реалізації цього законопроекту.

ПОТУРАЄВ М.Р. Дякую, пані Олено.

Пан Юрій Гладенко, бачу піднята рука. Будь ласка.

ГЛАДЕНКО Ю. Мої вітання, пані та панове!

Представник Сумської області, директор Департаменту культури, туризму та релігій Юрій Гладенко.

Хотів би звернути увагу, що ми, мабуть, вдруге проходимо певні етапи щодо розуміння, як інституції ведуть свою діяльність проти України. Політичні партії, які свого часу були заборонені, вони теж по суті мали свій формат роботи і зараз те, що ми маємо, релігійні громади, які афілійовані з РПЦ.

І до чого я звертаю увагу? Чи можемо ми розглядати формат певного пакетного звернення з певною професійною підготовкою матеріалів до цього звернення? Бо скажу, коли ми говоримо про юристів, до держадміністрації залучити професіоналів – це буде дуже складно, це висока оплата і тимчасова оплата роботи. Це, я не думаю, що, може, кращий варіант щодо впровадження якісних підготовок пакетів документів для того, щоб подаватися з позовом до суду.

Чи можливо продумати певну професійну форму, пакетне подання цих документів? Підготовку, на місцях однозначно будуть надані пропозиції, збір документів від наших інституцій – це підрозділ, який в ОДА виконують безпосередньо функції релігійної політики і нацменшин. Але не забуваємо, що також потрібно буде отримувати витяги з держреєстрів, а це платні послуги, або отримання їх на якихось певних умовах у межах виконання державних завдань із тим, що ми виконуємо функції оборонного захисту безпосередньо нашої країни.

І я думаю, якщо ми хочемо якісно провести певну роботу, не витягуючи судові спори на дуже довгий період, було б непогано цю

процедуру якісно зараз проаналізувати, промоніторити, відпрацювати, бо це може в судах постати реально на певний період.

Ми на прикордонні знаходимося. У нас велика кількість будівель користується безпосередньо УПЦ Московський патріархат, значно велика, там є пам'ятки культури певні. Але ж ви пам'ятаєте період, коли ряд будівель потрапив у приватну власність, є такий момент. І чи можна переглядати цю форму?

І знову ж таки повинні бути якісні пропозиції і дуже підготовлені факти справ уже доведених з тим, щоб ми могли фахово представляти інтереси в суді, інтереси держави безпосередньо щодо захисту нашої релігійної свободи. Бо те, що ми маємо, це реально російська пропаганда, яка іде через певні стіни сакральних будівель.

Дякую.

ПОТУРАЄВ М.Р. Дякую, пане Юрію.

Колеги, може ДЕСС? Вікторе Євгеновичу, будь ласка, вам слово.

СЛЕНСЬКИЙ В.Є. Буквально колезі одне слово скажу. Ми будемо збирати, ми що пів року збираємо всіх наших колег з областей в Києві або минулого разу в Ужгороді. І звичайно ми проговорюємо всі абсолютно ці деталі, яких набагато більше, ніж ви зараз озвучили.

ПОТУРАЄВ М.Р. Отже, колеги, я закликаю обов'язково всіх представників обласних військових адміністрацій і представників органі місцевого самоврядування знаходити можливість брати участь в таких тренінгах, семінарах, які буде влаштовувати Державна служба з етнополітики та свободи совісті. Це вкрай важливо!

Це також важливо, тому що в діяльності ДЕСС, звичайно, один з найголовніших фокусів – це сфера діяльності релігійних організацій, але

також є надважливі питання захисту прав національних спільнот, корінних народів і так далі. Це, і я хочу наголосити, насправді зараз для України надважливі теми, звичайно, що в житті, поза нашими завданнями воєнного часу, тому що це знаходиться під моніторингом наших європейських партнерів, Європейської комісії. Ці всі аспекти постійно вивчаються, як у нас дотримані ці права, як реалізуються на практиці ці права, і це безпосередньо впливає також на хід переговорів, на ті пропозиції, які ми отримуємо від європейських колег. Тому це також дуже-дуже важливо, як воно відбувається на місцевому рівні, в областях, в територіальних громадах. Так що, будь ласка, майте на увазі, що це важливі загальнонаціональні завдання, які зокрема виконує Державна служба з етнополітики та свободи совісті, і по деяким з них вона головний фактично наш виконавець, наш регулятор. Так що це надважлива сьогодні державна організація, центральний орган виконавчої влади.

Бачу підняту руку від пана Сергія Здіорука. Будь ласка, пане Сергію.

ЗДІОРУК С. Добрий день, шановні колеги!

Я дуже коротенько в межах нашого слухання. Абсолютно слухні і цікаві позиції як народних депутатів, так і працівників ДЕСС, які цілком Національний інститут стратегічних досліджень підтримує, і я уповноважений від імені інституту це сказати вам і офіційно.

Плюс хотів би буквально пару пунктів наголосити у розвиток цих позицій. Безумовно, що імплементація закону цього повинна розглядатися безперечно через призму зміцнення національної безпеки – раз, і ефективний захист національних інтересів України як всередині держави, так і на міжнародній арені – два.

А внаслідок цього варто було б, звичайно не в порядку якоїсь критики, але братньої поради, що, можливо, і комітет, і інші комітети зосередилися би на тому ще, окрім безпосередніх механізмів імплементації, щодо своїх

контрольних функцій. Що я маю на увазі? Тут уже згадувалося два закони, які прийняті були уже кілька років тому, і вони виконуються дуже погано, якщо виконуються взагалі, я маю на увазі закон про перейменування і про державну реєстрацію статутів.

І якщо ми подивимося, наприклад, Києво-Печерська лавра уже не має давно договору, розірваний, але водночас там постійно ідуть висвячування нових адептів і кадрів для Московського патріархату із широким висвітленням у ЗМІ. Я думаю, що у органу державної влади, і у Верховної Ради, і у комітету як контрольного органу є можливість скоригувати, скажімо м'яко так, цей процес.

А що стосується безпосередньої імплементації, буквально дві позиції у розвиток того, що говорили і шановний Віктор Євгенович, і пан голова комітету Потураєв, і інші колеги. Ідеться про підтримку і контроль саме з боку ДЕСС. Тому, будь ласка, ми всі повинні зосередитись на тому, щоб ось ця добра справа зміцнення інституційної потужності ДЕСС, щоб вона відбулася і відбувалася постійно.

Мається на оці не тільки центральний офіс і центральний апарат, а особливу увагу, дорогі колеги, дорогі співбрати і сестри, зверніть увагу на області. У кожній області, обласній державній, а нині обласній воєнній адміністрації повинні бути відновлені або створені управління, або бодай потужні відділи по роботі саме із релігійними організаціями і, природно, з національними меншинами. Тому що ви прекрасно знаєте, що навіть у такій здоровенній, наприклад, області як Дніпропетровська, там, не дивлячись... *(не чути)*... управління, там одна людина (або скільки?) займається цією справою.

Ви знаєте, яка потужна робота ведеться, скажімо, в тій же Вінницькій області, і як наших колег, які працюють у цій сфері, ну інші органи влади не сильно підтримують. Тому ось ці дві позиції – як центральний апарат, та

особлива увага на області. Чому? Тому що саме на місцях, в областях і буде реалізовуватись реально цей закон.

Дякую за увагу.

ПОТУРАЄВ М.Р. Дякую, пане Сергію.

Бачу, піднята рука пана Сергія Анжияка. Будь ласка, пане Сергію, вам слово.

АНЖИЯК С.М. Доброго дня, шановні колеги!

Сергій Анжияк, директор Департаменту культури Київської міської державної адміністрації. Перш за все хочу подякувати за те, що така є можливість переговорити і почути думки і депутатського корпусу, і центрального органу виконавчої влади. Але разом з тим просто декілька питань, на які мабуть варто було б звернути увагу.

Перше питання – це у нас щодо церковного майна, а якщо бути точнішим, у нас відповідно до змін по закону, які передбачаються до Кодексу адміністративного судочинства, пункт 8 прим.2 "Припинення релігійної організації", передбачене статтею 289 прим.9 цього кодексу: "та передача майна, коштів, інших активів, що перебувають в її власності, крім культового, у власність держави". І у нас виходить так, що по тілу закону оце культове майно, яке може бути в користуванні релігійних громад, воно згадується фактично лише тільки в цій примітці.

Але свого часу Міністерство культури мало проблему з поверненням певного культового майна, яке було тимчасово передано тій самій Києво-Печерській лаврі, і вони не могли знайти – це були і ікони, і хрести настінні, і даровниці. Ну тобто все те майно, щоб теж мали би розуміння, як його повертати все ж таки до місця їх локації? Або залучення центрального органу, Міністерства культури, щодо визначення повернення саме такого

майна. Щоб у нас було розуміння, що культове майно у нас трошечки різне може бути. Це перше.

Друге питання – це те, що у нас бувають випадки, коли релігійна громада подає оновлений статут. Вона начебто публічно заявляє про розірвання афілійованого зв'язку з забороненою церквою, але просить її просто зареєструвати як окремо громаду без приєднання до будь-якого релігійного центру. Що нам з такими ситуаціями робити? І я думаю, що це буде питання в усіх областях.

Ну і, мабуть, третє питання таке, більше просте. По тілу закону визначається про те, що питання порушення про припинення діяльності церкви є, ну, центральний орган виконавчої влади у сфері свободи совісті має це робити. Але разом з тим в тілі закону є правка про внесення змін до Адміністративного кодексу, де суб'єкт подання з питання припинення релігійної громади може бути центральний орган виконавчої влади, а також орган, який здійснює реєстрацію статутів, тобто місцеві органи виконавчої влади.

У мене все. Дякую за увагу.

В'ЯТРОВИЧ В.М. Микито Руслановичу, можна одразу відповісти на одне питання?

ПОТУРАЄВ М.Р. Так, на частину питань, безумовно, Володимир Михайлович В'ятрович зараз прокоментує. Можливо ще долучиться Віктор Євгенович Єленський. Я бачив, Ярослав був на зв'язку, один з юристів ДЕСС, можливо, він ще прокоментує.

Будь ласка, Володимир Михайлович, почнемо тоді з твоїх ремарок по цих питаннях.

В'ЯТРОВИЧ В.М. Власне, в законі є і ми робили ще і перед тим комітетські пояснення, що мова йде власне про зміну підлеглості. Не відхід в нікуди. І я думаю, що якщо є якісь такі проблеми з бажанням якоїсь громади, якоїсь парафії нібито розривати афіліацію і відходити в нікуди, то, будь ласка, можете користуватися власне цими поясненнями, які ми робили свого часу, десь місяць чи два тому, я не пам'ятаю, від комітету, де ми говоримо і пояснюємо, а тепер у контексті закону, який вступив тим паче в дію, що мова йде саме про зміну підлеглості, не про розривання і відхід в нікуди.

Тому, так, це важливе питання і очевидно, що ми маємо його досить однозначно трактувати, щоб не створювали небезпечних прецедентів.

Дякую.

ПОТУРАЄВ М.Р. Вікторе Євгеновичу, може щось додасте ви?

АНЖИЯК С.М. Якщо можна, я буквально секундочку уточню.

ПОТУРАЄВ М.Р. Так. Будь ласка.

АНЖИЯК С.М. Просто ми мали таку ситуацію, коли релігійна громада подала зміни до статуту, в якому просто викреслила Московський патріархат, умовно кажучи, і зазначила, що вона тепер самостійна. Тому у нас і виникають такі питання, що нам треба законодавчі підстави для того, щоб ми мали можливість відмовляти. Ми відмовляємо, це правда, але вони завжди говорять про те, що вони будуть звертатися до суду і в судовому порядку зобов'язувати Київську міську військову адміністрацію у реєстрації їхнього статуту.

В'ЯТРОВИЧ В.М. Отже, це є прописано в законі. Якщо вам треба пояснення комітету, я прошу секретаріат, можливо, вкиньте знову ж таки

зараз у наш чат, для того щоб ви могли використовувати це так само як матеріал, на який можна покликатися.

Дякую.

ПОТУРАЄВ М.Р. Так, безперечно.

Віктор Євгенович.

СЛЕНСЬКИЙ В.Є. Я буквально одне слово, хоча я думаю, що найкраще нам би перенести це у робочий Zoom з представниками обласних військових адміністрацій. Я тільки хочу сказати, що у нас дійсно є 39, здається, громад, які змінили свої статuti, перереєстрували в обласних військових адміністраціях на незалежні. Найбільше, якщо я не помиляюсь, було в Хмельницькій області. Але половина з тих, хто змінили свої статuti на незалежні, православні я маю на увазі, вони згодом поміняли підлеглість. Так? Тому що православної громаді важко піти в нікуди. Вона потребує єпископського нагляду, вона потребує антимінісів, яку має хтось підписати, і тому православної громаді важко існувати, що називається, в такому незалежному статусі.

Далі. Крім того, що сказав Володимир Михайлович, ну, у нас є дослідження, у нас є механізм дослідження. Якщо якась релігійна організація пориває зв'язок із забороненою церквою і в той же час дослідження встановлює, що такий зв'язок існує, то до неї застосовуються необхідні механізми і необхідний припис.

І ще раз хочу сказати, по-перше, мені дуже імпонує заклик, по-моєму, пані Констанкевич, що давайте щомісяця обговорювати, де ми знаходимося в імплементації цього закону. Тому що, знову ж таки, дуже уважно всі стежать за імплементацією цього закону. І в селі Ковалівка (так?) Київської області, це реальне село, і в Комісії з релігійної свободи Сполучених Штатів

Америку, і в Держдепартаменті – всюди я звітував на позаминулому тижні про те, як все іде. І всі вони стежать, як буде це імплементовуватися.

І, звичайно, обов'язково ми будемо проводити ці Zoom-зустрічі і очну одну зустріч по імплементации цього закону, де ми, я думаю, спробуємо знайти відповідні на всі запитання.

ПОТУРАЄВ М.Р. Дякую, Вікторе Євгеновичу.

Ми безумовно підтримуємо ідею регулярних зустрічей і знаходити один день на місяць, щоби збиратися і робити, так би мовити, звіряти, значить, наші позиції і що відбувається, ми абсолютно готові. Так, я теж підтримую цю пропозицію Ірини Мирославівни.

Якраз вона і підняла руку. Ірино Мирославівно, будь ласка.

КОНСТАНКЕВИЧ І.М. Шановні колеги, я ще хотіла уточнити одне питання. Пане Вікторе, дякую вам за розлогий коментар. І дуже ціную все, що ви сказали.

В мене є таке уточнення. Ми спостерігаємо таке явище, що в деяких, багатьох громадах власне релігійні організації переходять в новозбудовані храми або використовують якісь інші приміщення. І станом на зараз я маю інформацію, як по моєму виборчому округу, в мене там вже нараховується кілька десятків таких ситуацій, маю по інших, зокрема говоримо щодо Волині, але розуміємо, що це типова ситуація і в інших областях.

Скажіть, будь ласка, чи володієте ви інформацією про те, що є таке явище, що будуються храми на якихось приватних ділянках або ще на якихось інших формах, яка їхня орієнтовна кількість і чи оформляють вони документи, чи реєструються? Тобто що тут з цим відбувається?

Дякую.

СЛЕНСЬКИЙ В.Є. Пані Ірино, я не до кінця зрозумів. Ідеться про те, що громада перейшла, а якась частина буде інший храм?

КОНСТАНКЕВИЧ І.М. Так. Так. От, до прикладу, у мене село Раків Ліс, це село на 4 тисячі мешканців, і за час війни вони збудували вже новий храм, вони його не зареєстрували, він є, але це та сама громада Московського патріархату.

СЛЕНСЬКИЙ В.Є. Так, ми аналізували цю ситуацію. Перша позиція. Ситуацій, коли б громада перейшла, так, а насправді не перейшла, а насправді якісь свавільники захопили храм, а віруючі моляться по лісах, буераках і так далі, і так далі, таких надзвичайно мало, надзвичайно мало.

Ситуацій, коли на папері громада перейшла, але ці люди, які перереєстрували статут, не ходять в храм і храм запечатаний стоїть, 19. Із цих 19-и і то там суди, тобто не можна сказати, що ці переходи відбулися виключно на папері.

Такі ситуації, коли будується альтернативна, значить, громада переходить, а частина громади не переходить, ну ви пам'ятаєте, що закон, який був ухвалений 17 січня 2019 року, він дозволяв почергове користування храмом. Почергове користування храмом Московський патріархат не дозволяє, був циркуляр митрополита Онуфрія, в якому він сказав, що не благословляється почергове користування, тому що це суперечить православним канонам. Хоча каноністи, до яких я звертався, не змогли віднайти такого канону.

Тому ми не знаємо, скільки таких випадків, але знаємо, що, наприклад, деякі біблі олігархи підтримують матеріально, щоб будувалися оці храми альтернативні. Але, знову ж таки, я б не сказав, що це повсюдна така тенденція. Я не можу сказати, скільки таких храмів, але не можна сказати, що ця тенденція повсюдна.

КОНСТАНКЕВИЧ І.М. Дякую.

ПОТУРАЄВ М.Р. Дякую, Вікторе Євгеновичу.

Колеги, ну я бачу, що наразі піднятих рук більше немає, отже будемо завершувати. Ми, в принципі, вклалися в регламент, за що я вдячний.

В'ЯТРОВИЧ В.М. Микито Руслановичу, ще одне.

ПОТУРАЄВ М.Р. Да, Володимире Михайловичу, будь ласка.

В'ЯТРОВИЧ В.М. Паном Віктором було сказано про можливість якогось розширення штату для ДЕСС. Але прозвучала така трошки застережлива для мене теза про те, що Кабінет Міністрів готовий говорити про це в разі, якщо будуть знайдені якісь ресурси в інших федеральних органах виконавчої влади. Оце неприпустимо. Давайте ми не будемо змушувати ДЕСС шукати якісь там вакансії в інших органах виконавчої влади.

Ні, там ідеться про те, щоб якомога швидше без пошуку якихось додаткових резервів в інших центральних органах виконавчої влади розширили такі можливості саме для ДЕСС. Не узалежнювати цього від того, знайде пан Віктор якісь вакансії в інших центральних органах виконавчої влади чи не знайде. Тому що ми прекрасно розуміємо, що не знайде очевидно. Тому що абсолютно сказав він правильно, що жоден керівник центрального органу виконавчої влади при здоровому глузді не піде на якісь такого роду поступки.

Тому треба якимось чином все-таки нам зкомунікувати з Прем'єр-міністром і пояснити, що в даному випадку такого роду речі неприйнятні, ми говоримо про збільшення штату центрального органу виконавчої влади, яким

є ДЕСС, і без того, щоб шукати якісь резерви в інших центральних органах виконавчої влади.

ЄЛЕНСЬКИЙ В.Є. Дякую, пане Володимире.

Є два варіанти розв'язки цієї проблеми. Перше, це взяти у Міністерства фінансів, який запропонував таку схему. А друга, мені пообіцяв Держсекретар, що знайдуть. Так що сподіваюся, що на цьому тижні буде рух в цьому напрямі.

Дуже дякую.

В'ЯТРОВИЧ В.М. *(Не чути)*...

ПОТУРАЄВ М.Р. Абсолютно точно. Я просив би наш секретаріат звернути увагу на це у підготовці остаточної редакції рекомендацій комітету, щоб ми могли на підставі цих рекомендацій звертатися. У нас буде мультифракційна і мультигрупова підтримка, ці звернення готові підписати всі фракції і групи, які підтримували прийняття цього закону.

Тут єдине що, іронічно, зроблю ремарку, взяти з Міністерства фінансів, який це запропонував, із збереженням їхніх зарплат, бажано.

Бачу ще руки підняті. Значить, у порядку підняття рук, зараз пані Єлізавета Богуцька. Народна депутатка Єлізавета Петрівна, будь ласка, тобі слово.

БОГУЦЬКА Є.П. Дуже дякую.

Не могла спочатку під'єднатися, потім не було звуку, потім не пускав мене Zoom, можливо я пропустила. У мене і було, і залишається одне питання: що ми будемо робити з тим Пашею "Мерседесом", з Онуфрієм, з тим московським патріархатом, який вже володіє певною кількістю незаконних споруд на території Києво-Печерської лаври, ті споруди як

катакомби, які уходять під землю глибоко, тобто як ми їх витравлювати будемо взагалі звідти, той московський патріархат? Оце таке у мене питаннячко.

ПОТУРАЄВ М.Р. Єлізавето Петрівно, дуже політнекоректні визначення ви застосували.

БОГУЦЬКА Є.П. Вибачаюсь. Зате чесно.

ПОТУРАЄВ М.Р. Як завжди, пані Єлізавето, як завжди.

Ми з цього приводу проведемо, очевидно, або слухання, або в якомусь іншому форматі. Я навмисно сьогодні не запрошував представників Національного заповідника "Києво-Печерська лавра" знову-таки саме для того, щоб не давати приводу опонентам казати, що ми якимось здійснюємо тиск на судову гілку влади, бо ще справа знаходиться в апеляції. Але ми з вами будемо за цим слідкувати дуже уважно, тому що апеляція затягувалася, і ми знаємо, тому що це говорилося представникам заповідника, які беруть участь у процесі, прямо говорилося в суді, що суд чекає прийняття закону, і от коли буде прийнятий закон, тоді буде більше підстав приймати рішення.

Закон прийнятий. Я думаю, що вже немає підстав посилатися на відсутність закону для того, щоб прийняти рішення судове. І після того воно звичайно що буде виконане. Але ви праві, що ви підняли це питання. І ми точно найближчим часом будемо проводити з цього приводу обговорення, ну зокрема після повернення з відрядження нового міністра культури та стратегічних комунікацій. Так, тепер бачу руку пана Антона Петіна.

Будь ласка, пане Антоне.

ПЕТІН А. Добрий день, шановні колеги. Це Управління культури і туризму Донецької облдержадміністрації. Скажіть, будь ласка, питання

такого плану: чи буде включати вищезазначений проєкт порядку передачі культових будівель саме того майна, яке знаходиться не в користуванні релігійних організацій, а саме у власності?

І також ще питання. Скажіть, будь ласка, яким чином вже в рамках нового закону буде ефективно здійснювати вилучення того ж самого майна, що знаходиться у власності релігійних організацій?

Дякую.

ПОТУРАЄВ М.Р. Зараз може Віктор Євгенович або Ярослав Котилко прокоментують це. Хочу тільки наголосити одразу, що ми не втручаємось в питання приватної власності, вона є недоторканною в Україні. Людина може бути позбавлена приватної власності тільки в рамках абсолютно інших процесів, судових зокрема. А от щодо власності, яка у власності, вибачте за тавтологію, або в користуванні у релігійних організацій, то закон на це дає в принципі вичерпні відповіді.

Але може зараз пан Віктор або пан Ярослав трошки мене доповнять або відкоригують.

КОТИЛКО Я. Дякую. Я спробую вас доповнити. Пане Микито, ви абсолютно праві в тому, що щойно сказали. Окрім того, хочу сказати, що так як зазначено в законі, що Кабінет Міністрів має ще розробити порядок щодо якраз передачі релігійній організації в безоплатне користування або позичку державного або комунального майна, яке є культовим майном, зокрема культовою будівлею, спорудою з метою проведення богослужіння, релігійних обрядів, церемоній. Та ж сама процедура щодо якраз і повернення, це мова іде про безоплатне якраз користування, розірвання таких договорів, це йде про розірвання позички, якщо вона має місце. Але це саме в користування. Тому ось так. Це щодо доповнення.

ПОТУРАЄВ М.Р. Дякую, пане Ярославе.

Отже, колеги, будемо завершувати. Хочу сказати, що ми просимо ваші пропозиції, можливо запитання додаткові у вас були, надсилати до нашого комітету. Я бачу, що в чаті з'явилися наші контакти. Курувати цю тему буде пані Ірина Івасенко, є її телефон у ватцап і емейл її. Я єдине бачу, що пан Андрій Смирнов ще.

Давайте пан Андрій Смирнов і будемо завершувати точно.

СМИРНОВ А. Андрій Смирнов, професор Острозької академії, член Експертної ради ДЕСС. Я хотів би уточнити, якщо можна, у законодавців: от що робити УПЦ, якщо вона не зможе внести зміни до статуту РПЦ? Так, у будь-якому випадку ДЕСС має звертатися до суду. Чи тут немає суперечності? Тому що наші міжнародні партнери і організації запитують: як УПЦ може змінити статут РПЦ? Тому що там, де пункт 4-й, там дійсно можна написати заяву: ми не члени синоду. А як змінити статут, де написано, що УПЦ – це частина РПЦ? Чи не потрібно тут внести додаткові якісь ще зміни до закону?

ПОТУРАЄВ М.Р. Дякую, пане Андрію, за запитання. Ми цьому приділили увагу. Буквально на першому ж брифінгу, який ми спільно з Віктором Євгеновичем давали, роз'яснюючи положення закону для українських і іноземних журналістів, це питання також було. Ми вважаємо, що зміни в закон вносити не треба.

І, Вікторе Євгеновичу, я так, як ви не скажу, я прошу вас повторити те, що ви тоді казали на брифінгу з цього.

СЛЕНСЬКИЙ В.Є. Я просто хотів сказати, що це найбільш популярне зауваження з боку західних партнерів. І я всіх закликаю спуститися нижче по тілу закону, і там вони побачать, що якщо буде зроблена відповідна заява,

відповідним чином оформлена, то це положення, ця ознака афілійованості не буде застосовуватися до релігійної організації.

Іншими словами, якщо Українська православна церква (Московського патріархату) виходить зі складу РПЦ, якщо вона виходить зі складу міжсоборної присутності синодальних органів, Синоду і так далі, то для цього не потрібно міняти статут РПЦ. Ми розуміємо, що на статут РПЦ вона впливу не має. І тоді ця ознака афілійованості не застосовується до Української православної церкви (Московського патріархату).

Про це я листом, коли мене ієрархи УПЦ МП питали, щоб вони могли зробити для того, щоб не вважалися частиною РПЦ, я докладно описав в листі їм 1 червня минулого року, 2023-го. Цей лист оприлюднений, він достатньо відомий.

СМИРНОВ А. Якщо можна, ще одне коротке запитання щодо Корецького монастиря. Це єдина релігійна організація, яка не є афілійованою, а є Російською православною церквою України, яка відсьогодні є забороненою. Отже, яка буде процедура припинення чи зміни канонічної підлеглості цього монастиря? Крім того, що ще є й майнові питання.

ЄЛЕНСЬКИЙ В.Є. Дивіться, що стосується цього монастиря, то з ним буде простіше в частині визначення його афіліації. Але в законі, як ви знаєте, заборонена іноземна РПЦ, іноземна релігійна організація, яка зареєстрована за російським законодавством. Тобто до Корецького монастиря буде застосована процедура афілійованості. Я передбачаю так, бо дослідження не було здійснено, але я так передбачаю.

СМИРНОВ А. Дякую.

ПОТУРАЄВ М.Р. Ну і відповідно далі все буде відбуватися згідно процедури, яка доволі докладно прописана в законі.

Отже, колеги, на цьому будемо завершувати. Дякую всім за запитання. Ще раз підкреслюю, що звертайтеся з вашими пропозиціями і, можливо, додатковими запитаннями за тими контактами, які є в чаті. В чаті також пан Тарас Шамайда надав роз'яснення комітету, про які ми згадували сьогодні вже.

Попрошу, можливо, там є докладні запитання від пана Юрія Гладенка. Може, пане Ярославе, ви їх скопіює для себе, і пані Ірину Івасенко теж попрошу забрати. І можливо ми врахуємо ці запитання в наших роз'ясненнях, ну а ДЕСС відповідно в своїх роз'ясненнях і в своїх семінарах, які вона буде проводити.

Колеги, на цьому наші слухання завершуються, але це точно наша не остання зустріч. І я всім бажаю спокійних найближчих днів, спокійного і продуктивного робочого тижня. Бо ми насправді працюємо над дуже і дуже важливими питаннями в цій галузі, а саме над захистом конституційного ладу нашої країни в сфері діяльності релігійних організацій.

І Віктор Євгенович, і Ярослав, чекаємо від вас пропозиції ДЕСС щодо змін до проекту Державного бюджету на 2025 рік. Будемо всіляко підтримувати ваші пропозиції.

Дякую. На цьому наші слухання завершую. Всім до побачення.